

Francia uralomtörténet

Christophe Charle: Histoire sociale de la France au XIXe siècle.

Seuil, Collection points Série histoire
Paris, 1992. p. 401

Ha egy könyv jelentőségét annak a hagyománynak vagy irányzatnak a súlya szabja meg, amellyel szemben a szerző fel kíván lépni munkájával, akkor Ch. Charle könyve igen jelentős mű. A bevezetésben ugyanis világossá téve teoretikus elkötelezettségének irányát – legalábbis negatív értelemben – leszögezi, hogy az 1970 körül, Labrousse és tanítványai munkáiban kikristályosult modellhez mérten kívánja a 19. századi francia társadalom történetének egy alternatív szintézisét nyújtani (Charle: 10–11. o.). Márpedig a Labrousse és tanítványai által művelt történetírás volt mintegy két évtizedig a társadalomtörténet Franciaországban.

Ernest Labrousse 1955-ben a Római Nemzetközi Történészkonferencián fejtegette ki programszerűen azt a marxi ihletésű kutatási tervet,¹ amelyet azután meg is valósított. E program a történettudomány módszereihez igyekezett adaptálni a marxizmust, így Marx történetfilozófiája eleve kívül esett e kísérlet lehetőségeinek határain. A marxizmust a 19. század adekvát szociológiájának tekintették, elfogadva, hogy a profitból való részesedés jelöli ki a burzsoázia határait, és a bér munka a vele szemben álló másik nagy osztályéit. A program megvalósítása hatalmas mennyiségű korabeli statisztikai anyag és levéltári forrás – mindenek előtt adózási kimutatások – kvantitatív feldolgozását jelentette. Régióról régióra születtek a jövedelmek, vagyonok foglalkozásonkénti felméréseit és az ebből képzett csoportok életmódjának elemzését tartalmazó publikációk.² Mérhető anyagi mutatókkal definiálták, majd hierarchiába rendezve jellemezték a társadalmi csoportokat. A labrousse-i társadalomtörténet szintézise az *Histoire économique et sociale de la France* harmadik kötete.³

Ez utóbbi monográfia megjelenésének évében zajlott a társadalomtörténet

labrousse-i modelljét megingató első esemény. A *Pour une histoire de la statistique* című konferencia volt ez 1976-ban, ahol a statisztikával szembeni forráskritika szükségességét és lehetőségeit, a statisztikai kategóriák társadalmi termék mivoltát „felfedezték”.⁴ E konferencia nyomán elindultak a társadalomstatisztikai rendszer eredetére vonatkozó és általában a társadalmi osztályozással foglalkozó, a kategóriákat – mint fogalmakat és mint társadalmi realitásokat – a történeti folyamatban való alakulásuk szempontjából vizsgáló kutatások.⁵ Ezekben a vizsgálatokban nem pusztán a labrousse-i társadalomtörténetírás egyik forrásával szembeni szkepszis fejeződött ki. E kutatások megközelítésében ugyanis a labrousse-i paradigma csoportjai mesterségesnek, a historikusnak vagy eredeti fogalmi-társadalmi kontextusukból kiszakítottak tűntek. A vagyonnagyság segítségével a történész által definiált csoportokról vagy a korabeli statisztika csoportjairól beszélni ezen irányzat szerint nem lehet, vagy nem érdemes; anélkül legalábbis nem érdemes, hogy rákérdoznénk e kategóriák határainak alakulására, a kategóriák lefedte csoportoknak a valójában lezajlott folyamatokban változó, egymáshoz mért viszonyaira.

Jelentős részben e kutatások áttekinthetőségéből állt az az 1989-ben megrendezett konferencia, amelyet az első francia társadalomtörténeti konferencia 25. évfordulóján rendeztek.⁶ Azt a konferenciát⁷ Labrousse és paradigmája uralta, e második konferencia a labrousse-i paradigma temetése és az azt kikezdő kutatások segerszemléje volt. Francois Caron bevezető előadása⁸ a labrousse-i program belső ellentmondásait, elsősorban a csoportok definiálásának mikéntje és mikorja körüli problémákat (a kutatómunka kezdetén lehetetlen az ismeretek hiányában a definiálás, a végén pedig már túl késő) és a labrousse-i paradigma elleni első látványos lázadást tárgyalja. Ez a már említett statisztikatörténeti konferencia volt, amelynek témájával itt is foglalkozik egy előadás.⁹ Egy másik előadás a labrousse-i

témákon, forrásbázison és módszereken túllépő munkákat veszi számba és a Labrousse-i program forrásokhoz, kvantitatív módszerekhez fűződő illúzióit boncolgatja.¹⁰ Maga Charle pedig, a konferencia szervezője, összefoglaló zárszavában a társadalomtörténet így keletkezett identitászavarát elemzi, hiszen „eredeti” saját területét, forrásait és módszereit elvesztette, s az eredetin túlmutató sokféle, sokirányú próbálkozásokról egyelőre nem látszik, hova tartanak.¹¹

A részterületekre vonatkozó sokféle kutatást összefogva adja Charle a 19. századi francia társadalom történetének egy új interpretációját könyvében. Ennek helyét a francia társadalomtörténetírásban így nem csak az jelöli ki, hogy egy máig is élő hagyomány uralmát akarja végképp megtörni, hanem az is – e munkával egy időben jelent meg Labrousse tanítványa, A. Daumard monográfiája a francia polgárságról,¹² a két könyv egybevetése összehasonlíthatatlanságuk révén is sokat elárul –, hogy a francia társadalomtörténet újabb eredményeinek szintézisét kísérve magán létrehozni, egyben magát a társadalomtörténetet is – témáiban, módszereiben – újradefiniálja.¹³

E könyvében azonban nem foglalkozik a meghaladni kívánt paradigma részletes cáfolásával; ezt – többek között – megtette például Jacques Dupâquier kutatásairól szóló recenziójában.¹⁴ Itt Dupâquier vállalkozását a hatvanas évek szellemének utolsó megnyilvánulásaként értékelte és alapvetően elégtelennek találta már célkitűzését is, azt, hogy a nagy kvantitatív változókra korlátozva megpróbáljai feltérképezni a felső három-ezer család 19. századi történetét.

A bevezetésben elutasított Labrousse-i hagyománnyal szemben komplex, nem két nagy osztály összeütközésére egyszerűsített történetet szeretne felvázolni Charle, ugyanakkor elutasítja a kényelmes empirizmust is, amellyel a francia társadalom történetével foglalkozó angolszász történészeket vádolja. A komplexitás igénye – írja – nem vezet faktológiára, nem zárja ki a megfigyelt jelenségek, konfliktusok hierarchiába rendezését, egyáltalán rendszerezését, csu-

pán a kizárólagosan politikai-ideológiai konfliktusokra vagy gazdasági alapú osztályharcokra redukált társadalomképek elutasítását jelenti. A szerző mindkét konfliktus-típust – amelyek törésvonalai egyébként szerinte átmetszik egymást – a maga autonómiájában kívánja elemezni (11. o.).

A bevezetésnek a francia társadalomtörténetírás labrousse-i hagyományával szembeni határozott állásfoglalása azonban még nyitva hagyja a szerző marxizmushoz való viszonyának kérdését. Éppen egy angolszász történész, Ralph Gibson ismertetésében – legalábbis részben – marxistának ítélte Charle munkáját.¹⁵ Vélekedésének annyi alapja van, hogy Charle kétségkívül konfliktuselméleti megközelítésben elemzi a francia társadalom múlt századi történetét. A legfőbb tét (enjeu) – fontos szó a könyvben –, amelyért a konfliktusokban küzdenek, az uralom (domination). A csoportok, amelyek tehetik, ezért küzdenek, amelyek pedig nem tehetik, az uralom rendszerében való elhelyezkedésük, az uralkodó pozíciókban lévőkhöz való viszonyuk szerint rendeződnek el Charle leírásában. Időben is az uralom változó formáinak megfelelően tagolja anyagát, és a könyv szerkezete is ehhez igazodik. Nagyjából az 1870-es évekig tart a notable-ok tekintélyelvű, a központ és a vidék-periféria közti térbeli távolságon, a vidék infrastukturális, adminisztratív és gazdasági integrálatlanságán – ez tette lehetővé, hogy a notable-ok a központ képviselőiként jelenjenek meg – alapuló uralmának korszaka. A notable kifejezés jelentését nehez magyarul visszaadni, értelme franciául is elmosódott, Charle nem foglalkozik kifejtésével külön. Eredetileg a Napóleon által felállított választási és igazgatási szisztémában megyéenként, illetve kerületenként kiemelt szerepet játszó 600 legnagyobb adófizetőt nevezték így. Ezek többségükben a régi nemességből és a még a forradalom előtt vagyont és földbirtokot szerzett polgári családokból rekrutálódtak, mivel elsősorban a földbirtokok adóját vették figyelembe. A kifejezéshez azonban hamarosan a társadalmi presztizshez, megbecsüléshez, tekintély-

hez kapcsolódó jelentéstartalmak társultak. E szempontokat idővel a 600 személy kiválógatásában is érvényesítették, amikor tekintettel voltak a kiválasztandók családjának régiségére, tekintélyére, az adott területen való beágyazottságára, az az rokoni és más összeköttetéseiének kiterjedtségére, illetve egyszerűen ismertségére, valamint a jelölt közéleti és magán érényre.¹⁶

A notable-ok uralma után következik egy, a 3. Köztársaság első évtizedeiben kibontakozó másik uralmi rendszer, amely nem a kizárásra, hanem épp ellenkezőleg, minél több társadalmi csoport integrálására alapozódott, a konfliktusokat közvetítők, ütközők – sokféle lobby, testület, a klientélizmus kiterjedt rendszere – által kanalizálta, az egyház és a régi notable-ok képében számos társadalmi csoport számára alkalmas ellenséget nyújtott, s ezáltal ideológiailag jól integrált volt. Mint látható, ez az uralom távolról sem emlékeztet az osztályuralomra, s az uralom alapjai is mások mindkét uralmi rendszerben, mint a marxi-labrousse-i tradícióban. De mások a csoportok is, amelyek az uralomért küzdenek: Charle is használja a munkásosztály, burzsoázia kifejezéseket, de ezek üres gyűjtőkategóriák számára. Azok a csoportok, amelyek a konfliktusokban küzdenek, amelyekre nézve egyáltalán állításai vannak a szerzőnek, általában kisebbek ezeknél.

A burzsoázia fogalmát azonban a labrousse-i hagyományhoz mérten leszűkített értelemben használja: kizárólag a tulajdonosokat érti alatta. Ebben Marxhoz közelít – talán ez volt Gibson állításának másik indoka –, de egyúttal távolodik a labrousse-i társadalomtörténet által is követett francia hagyománytól, amely a szabadfoglalkozásúak, az állami adminisztráció magasabb posztjait betöltők, értelmiségiek egy részét is a burzsoáziába számítja a mentalitás, életmód, kultúra és életszínvonal megkülönböztető jegyei alapján.¹⁷ Az erre a leszűkítésre adott indoklása azonban nem teoretikus: a múlt század utolsó negyedében terjedt el, éppen a szocialista ideológia hatására, a burzsoázia fogalmának ilyen értelmű használata (az első három negyedében vi-

szont egyértelműen a szélesebb értelemben használták), s ez elegendő Charle számára ehhez a leszűkített fogalomhasználatához (239. o.). A burzsoázia egészének elhelyezésében pedig a marxi és Labrousse-i hagyománytól egyaránt távolodva – hivatkozva a paretoi, weberi hagyományra (228. o.) – jár el, mivel a burzsoázia a Régi és új elitek – Labrousse-nál ez volna a burzsoázia – című fejezet alfejezeteként jelenik meg, s mint már mondtuk, további kisebb csoportokra – újabb alfejezetekre – bomlik (vidéki burzsoázia, pénzügyi arisztokrácia, burzsoa dinasztikák, mérnökök, self made men-ek). A tulajdon csupán egy, noha igen fontos tét a többi között.

Charle könyvének egyik legfőbb jellegzetessége, szemben a francia társadalomtörténetírás hagyományával és Daurmard könyvével éppen az, hogy felfedezi a legkülönbözőbb kategóriákat, szakmákat, csoportokat, ezek imázsa, kollektív presztízse is érdekli őt, helyük a francia társadalom szimbolikus rendjében. Daurmard főszereplői egyének, grafikonjai, táblázatai, kvantitatív mutatói mind egyének átlagai, rájuk vonatkozó adatok, éppen ezek alapján képez az egyénekből csoportokat. Charle mindig egy-egy csoportot jellemez adataival, s inkább egyszerűen ábrázolja, példákkal illusztrálja helyzetüket, főként az uralom rendszerében való elhelyezkedésük, az uralkodókhoz való viszonyuk szempontjából. Így rajzolódik ki például a munkásság rendszerbe való integrációjának folyamata, a rendszerrel való szembeszegülés, az abból való kívülmaradás (dissidence) irányába tartó stratégiák kudarca, az ezt képviselő elitek marginalizálódása. Ezt a folyamatot is azonban a munkásság egyes alcsoportjaira lebontva jeleníti meg.

A tényanyag, amelyre támaszkodva ábrázolja a társadalmi csoportokat, helyzetük változásait, rendkívül heterogén. Mivel Charle könyve alapvetően interpretáció – és nem egyetlen nagy kutatás –, amely a saját kutatási témái (orvosok, intellektüelek) mellett, nagyon kiterjedt szakirodalomra épül, természetesen rendkívül sokféle forrást használ a feldolgozott résztanulmányok közvetítésével. A

felvonultatott tényanyagban egyéni életutak – történetesen Labrousse apjái is – épp úgy szerepelnek, mint például a parasztságra vonatkozó, az erdőtvénnyel kapcsolatos bűnözési statisztikák. Nagy jelentőségük van az egyes társadalmi csoportokat képviselő elitektől származó szöveges forrásoknak, valamint az egyes csoportok helyzetét befolyásoló, meghatározó törvényeknek, rendeleteknek.

A társadalmi csoportokra mint főszereplőkre koncentrált társadalom-történetírás egyik problémája a csoportok megfoghatatlansága. Határait, akár a korabeli nézeteket és vitákat vesszük kiindulópontnak, akár bátran definiál a történész visszavetített szempontokkal, egyaránt nehéz pontosan, vitákat kizárva megállapítani. Charle nem is vállalkozik arra, hogy definíciót adjon, a csoportok inkább fokozatosan válnak világossá az ábrázolás során. Nem ad meg a csoportokat általánosan definiáló elveket, azok a történeti fejlődés bemutatása közben bontakoznak ki, s nagyon különféle szerveződések vagy éppen nem is szerveződések, csak a korban is közismert absztrakciók körvonalait rajzolják ki. Vannak közöttük szakmák, weberi értelemben vett rendek – a notable-ok tekinthetők így leginkább, de Charle nem foglalkozik explicítan elméleti definícióval itt sem –, a tulajdonuk által definiált csoportok (a burzsoázián belül) vagy egyéni mobilitási pályáik hasonlósága által elkülönítettek (self made men-ek).

Ennél is súlyosabb probléma azonban a csoportok megszemélyesítése: hogyan lehet elképzelni egy-egy csoport stratégiáját, törekvését: mint az egyes emberek véletlen, a feltételekből következő azonos cselekvését, vagy mint tudatos tevékenységet? A Charle által tárgyalt csoportok szinte mindegyike bírt valamilyen szintű öntudattal, az adott csoportot a gyakorlatban és ideológiai szinten egyaránt reprezentálni óhajtó szervezettel, egyesüléssel, amelynek működése, működésének sikere befolyással volt az adott csoport helyzetére és öntudatára is. De ezek tevékenységeit, törekvéseit nem lehet azonosítani a képviselt csoportéival, hiszen ezeknek az eliteknek saját csoportjukkal

szemben is rendelkezniük kellett valamilyen stratégiával, hogy magukat elfogadtassák, táborukat vezessék, és ez látható tevékenységüket minden bizonnyal befolyásolta. Ezeknek a folyamatoknak, bizonyult helyzeteknek az elemzése természetesen nem fér el egy egész ország évszázadnyi társadalomtörténetét tárgyaló monográfia keretei között, de a kérdések megoldásának irányát jó lett volna jelezni, mert néhány ponton nagyon is kézenfekvő kérdésként merülnek fel, például a parasztságnak a Második Császársággal, illetve a Harmadik Köztársasággal szembeni magatartásának bemutatásakor (141–179. o.).

A korábbi francia társadalom-történetírásnak nem kellett hasonló problémákkal szembenéznie, hiszen Daumard például, bár felhasználja könyvében a kortársak megnyilatkozásait a különböző társadalmi csoportokról, alapvetően mégis kvantitatív megközelítésben a vagyonok és jövedelmek struktúráját bontja ki inkább, és ehhez járul az életmód, mentalitás, lakásviszonyok és hasonló témák tárgyalása. A kortársaktól származó szöveges források elemzése a könyv elején a további részekhez nem egészen szorosan illeszkedve egy külön fejezetben kap helyet. Az így vázolt statikus képben nincs cselekvés. Charle csoportjai viszont cselekszenek a – természetesen szintén ábrázolt – körülmények vagy éppen változások között, s ezek elemzésekor azonnal kiütözközik a feljebb vázolt problémák.

Mivel csoportok a szereplők, és az uralom témája köré szerveződik a könyv, a mű csak esetlegesen érinti mindazt, ami az egyéni viselkedés körébe tartozik: mentalitások, családi élet, a nők helyzete, gyerekek, házasság, szülés, halálozás stb. Ezek Daumard-nál több fejezetet alkotó témák. Az uralomból mint a történet vezérfonalából következik az is, hogy a gazdasági és politikai-ideológiai-kulturális konfliktusok egyaránt nem önállóan kerülnek tárgyalásra – noha a bevezető ígertének megfelelően egyik sincs a másiknak alárendelve –, hanem mindkettő az uralom körül folyó konfliktusok függvényeként jelenik meg. Ez utóbbi az a konfliktustípus, amelyet a saját autonó-

miájában elemez Charle. Ebből következik az is, hogy az Egyház mint téma kimaradt a könyvből. Noha nagyon heves kulturális, ideológiai konfliktusok zajlottak körülötte, ezek – saját jogon – mégsem kerülnek be az elemzésbe, mert nem ezek alkották az uralom körüli konfliktusok szervező elvét, s még kevesebb közülük van az uralom formájának változásához. Legföljebb csak pártpolitikai szinten lényeges kérdés az Egyház szerepe, hozzá való viszony, a könyvben szereplő társadalmi csoportok viszont nem azonosak a közvetlen politikai csoportosulásokkal, valahol ezek és egy marxizmus elemzés osztályai között helyezkednek el.

A társadalmi csoportokat a történet szubjektumaként kezelő történetírás másik korlátja az, hogy mindazok a strukturális (természeti, földrajzi, gazdasági, infrastruktúrális, de sok esetben társadalmi) tényezők, amelyek a csoportoknak mint tevékenykedő szereplőknek keretfeltételül szolgálnak, csak leírást nyerne, elemzést nem. Változásaikra oksági magyarázatot nem kapunk. Csak ha a csoportok maguk tudják sikeresen változtatni a strukturális tényezőket, akkor esik szó erről a könyvben, mint pl. az orvosok esetében. Az ő érdekképviseleti testületeik nem csak azt tudták elérni, hogy foglalkozásukat csak megfelelő képesítéssel lehetett gyakorolni, hanem a képesítés kritériumainak meghatározásánál is keresztül tudták vinni elképzelésüket, ami nagy jelentőségű volt az orvosi munkaerőpiac, egyáltalán az orvosi presztizs szempontjából (220. o.). A mérnököknek viszont minden hasonló törekvésük dacára egyiket sem sikerült elérniük, noha az egyéni karrier lehetőségei nyitva álltak előttük (251–253. o.).

Mindaz, ami a strukturális adottságok, változások témájához tartozik, kívül esik a történet szervező logikáján. Az első fejezetben az 1815-ös Franciaország képét adja a szerző demográfiai, kulturális, gazdasági szempontból és a tulajdonviszonyok megoszlását is ismerteti. Ez a későbbi fejezetek egységes logikájához nem illeszkedő, elkülönült rész.¹⁸ Nem is ismétlődik meg a könyv végén a száz évvel későbbi állapotok áttekintéseként, pe-

dig ez is logikus lenne, csak éppen a közben megfestett évszázadnyi történelemhez nem illeszkedne, mert abban csoportok küzdöttek, célok után törekedtek meghatározott stratégiák szerint, helyzetük romlott vagy javult, kilátások nyíltak előttük vagy zárultak be. Így ezekre a kezdetben vázolt témákra nézve később csak elszórt utalásokat találhatunk a könyvben. Különösen hiányzik, hogy miután az első fejezetben ketté választja a modern és archaikus Franciaországot a Genf–Saint-Malo vonal mentén, ismertetve nagyjából a két országrész társadalmi különbségeit, erre később nem tér vissza bemutatandó, mi lett a különbségek sorsa az 1900-as évekre. Ezen az elnagyolt területi tagoláson kívül további regionális különbségek ábrázolása már kezdettől hiányzik Charle munkájából. A legkülönfélébb témákban felhozott számos példa a regionalitás szempontjából esetleges. A regionális tagolás helyett gyakran inkább a falu/város/Párizs szintekre tagolja tárgyalja az egyes jelenségeket. Emögött a francia történetírásnak a Labrousse-inál is régebbi, régiókban gondolkodó hagyományával való tudatos szakítás áll.

Charle könyvének utolsó fejezetében végül választ ad arra a kérdésre, miért tudta a köztársaság pacifikálni a francia társadalmat – szemben a notable-ok uralmával –, azaz békés mederbe terelni a társadalmi konfliktusokat, miközben azok semmivel sem váltak kevésbé élessé, mint korábban. E kérdés épp a fordítottja annak, ami a korábbi munkák kiindulópontja volt, ahol a magyarázandó a francia társadalom Angliához mért 19. századi tartós békétlensége volt, s természetesen az Angliát – ahol a notable-ok angliai megfelelői egy kompromisszumos folyamatban integrálni tudták a feltörekvő középosztályokat és az „alsóbb néposztályok” (classes populaires) elitjét (41. o.) –, illetve a 3. Köztársaságot jellemző viszonylagos békességet tekintették.¹⁹ Charle számára viszont Anglia nem „klasszikus útja” a polgári átalakulásnak, s így a kérdésfelvetés is megfordulhat.

A könyv szerkezete valóban erre a kérdésre fut ki. Az első, rövidebb felében

inkább a krízisek, konfliktusok és a század első felének, illetve a notable-ok tekintélyelvű uralmának ezeket megoldani, kezelni próbáló kísérletei kerülnek bemutatásra, a második felében pedig, ahol a század második felének egy demokratikus társadalom irányába haladó folyamatait ábrázolja, sorra végigveszi a főbb társadalmi csoportokat (parasztság, középrétegek, munkásosztály, régi és új elitek; pontosabban inkább az ezekhez tartozó kisebb csoportokat), helyzetüket, helyzetükből fakadó törekvéseiket, továbbá törekvéseik eredményeit, illetve eredménytelenségét. A záró fejezet – Egy demokratikus társadalom ideálja? (331–344. o.) – az ezen törekvések ütközéseiből következő feszültségek feloldásának, a csoportoknak egy politikai-társadalmi rendszeren belüli békés integrációjának alapvonalait rögzíti.

Koncepciója e tekintetben teljesen meggyőző. A fin de siècle egész francia társadalmát tudja a maga összefüggérendszerében és dinamizmusában ábrázolni. Az egyetlen kérdés, amely fölmerülhet az olvasóban, az, hogy ki is uralkodik ebben a rendszerben, amelyet Charle uralmi rendszerként nevez meg. A notable-ok idején a válasz egyértelmű a notable-ok kezében van a politika, közgazdaság, kultúra összes irányító pozíciója, valamint a tulajdon, a gazdaság parancsnoki állásai is (41. o.) Az 1870-es évektől kialakult bonyolult rendszerben viszont, noha ez is az egyenlőtlenségek rendszere, nem nevezi meg Charle az uralkodókat. A tulajdonosi burzsoázia ugyan kétségtelenül nagy befolyással bír sok területen – ugyanakkor a munkásosztályhoz gyakran notable-ként, patriarchális viszonyul –, de nem tekinthető kizárólagos uralkodó csoportnak. Charle elemzéséből inkább egy olyan rendszer bontakozik ki, amelyben a különböző csoportok különböző mértékben ugyan, de képesek meghatározni saját helyzetüket és mások lehetőségeit a tétékért folyó küzdelemben. Terminológiai kérdésként viszont felmerül, hogy akkor mennyiben jogos az uralom fogalom használata a 3. Köztársaság korára, hiszen az uralkodókat és uraltakat feltételez.

Christophe Charle könyve igen olvasmányos, stílusa szinte ismeretterjesztő; konzisztens szerkezete, ugyanakkor ötletgazdagsága és nagyon gazdag bibliográfiája a francia társadalomtörténeti irodalmat ismerő és az abban járattan, de a téma iránt érdeklődő olvasók számára egyaránt nagy haszonnal forgatható könyvvé teszi. Francia historiográfiai kontextusából kiragadva is inspiráló munka.

Bódy Zsombor

Jegyzetek

1. Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles. In: Atti del X Congresso internazionale dei Scienze storiche. Roma, 1955.
2. A legszéleskörűbb elismertséget kapott ilyen munka: Adeline Daumard: Les bourgeois de Paris au XIXe siècle. Paris, 1970.
3. Fernand Braudel, Ernest Labrousse: Histoire économique et sociale de la France. III. 1789 années 1880. L'avenement de l'ère industrielle. Paris, 1976.
4. Pour une histoire de la statistique. Paris, 1977.
5. A kérdéssel elméleti szempontból is foglalkoznak: L. Thévenot et A. Desrosières: Les catégories socioprofessionnelles. Paris, 1983. és Maurizio Grilbaudi et Alain Blum: Des catégories aux liens individuels: L'analyse statistique de l'espace social. In: Annales. Économies Sociétés Civilisation. 1990. 4. sz. Magyarországon a 19–20. századi statisztikák forráskritikájával Tóth Zoltán foglalkozott: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. Statisztikai Szemle 1987. 1. sz.
6. Histoire Sociale – Histoire globale? Actes du colloque des 27–28 janvier 1989. Sous la dir. de Ch. Charle. Paris, 1993.
7. L'histoire sociale, sources et méthodes. Colloque de l'École normale supérieure de Saint-Cloud (15–16 mai 1965). Paris, 1967.
8. Francois Caron: Introduction générale. De Saint-Cloud a Ulm. In: Histoire Sociale – Histoire globale? 13–21.
9. Alain Desrosières: Comment faire des choses qui se tiennent. Histoire sociale et statistique. 23–41.
10. Jean-Pierre Chalin: Entre l'histoire sociale et la sociologie. L'étude de la Bourgeoisie. In: Histoire sociale – histoire globale? 149–159.
11. Ch. Charle: Essai de bilan. In: Histoire sociale – histoire globale? 207–211.
12. Adeline Daumard: Les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815. Paris, 1991.

13. Két másik könyv jelent még meg ebben a témában az újabb időkben, de nem francia szerzők tollából: Heinz-Gerhard Haupt: *Sozialgeschichte Frankreichs seit 1789*. Frankfurt, 1989. és Peter McPhee: *A Social History of France, 1780–1880*. London-New York, 1993. Az előbbi a hagyományos irányzathoz tartozik, az utóbbi a város és vidék társadalomtörténetét kettéválasztva, a kvalitatív módszerek előnyben részesítésével, a mentalitás, hétköznapi élet, illetve a nemek kérdésének is nagy teret szentelve a modernizáció fogalmával próbálja megragadni témáját.
14. Ch. Charle: Jacques Dupâquier et Denis Kessler: *La société française au XIXe siècle*. Paris, 1982. *Annales* 1994. No. 6. 1443.
15. Ralph Gibson. *The English Historical Review*. 1994. 6. 1305–1306.
16. *Histoire de la France. Dynasties et révolutions de 1348 à 1852*. Sous la dir. de Georges Duby. Paris, 1987. 369–370.
17. Így tesz Daumard is, i. m.: 123–182.
18. Mint Daumard-nál a szöveges forrásokra épített fejezet a könyv elején.
19. Ez jellemzi az *Histoire économique et sociale de la France* III. kötetét is.